

„Le Trisagion pour les défunts” (analyse historico-liturgique)

Drd. Preda Nicolae¹

Abstrait:

Préciser certains éléments d'ordre historique au sujet du „*Trisagion pour les défunts*”, provenant des manuscrits liturgiques – mais non seulement – c'est une démarche bienvenue aujourd'hui plus que jamais, puisque, d'une part, elle est en mesure de nous édifier sur la pratique d'autrefois de l'Eglise et, d'autre part, d'offrir une base solide aux éléments et aux actes de la pratique liturgique actuelle. En même temps, je veux mentionner aussi que l'approche de ces aspects est d'autant plus opportune que le „*Trisagion*” est, sans aucun doute, partie constitutive des rites funéraires.

Selon les indices offerts par les manuscrits, et non seulement par eux, le „*Trisagion pour les défunts*” est célébré à plusieurs moments de l'office de l'enterrement, mais, comme nous le verrons, il est bien difficile de déterminer avec précision certains aspects concernant tant le rituel que certaines particularités de sa structure.

Mots-clé:

Trisagion, défunts, tropaires, stichères, structure, rituel, tradition, manuscrits

1. Le Trisagion² pour les défunts³ - titre et structure

¹ Nicolae Preda, PhD Std. at Orthodox Theological Faculty St. „Andrei Şaguna” from the University „Lucian Blaga” in Sibiu.

² <<*Trisagion* (τρισάγιον). Lode alla santissima Trinità in cui si ripete per tre volte la parola ἅγιος (= santo). La formula esatta è: “Santo Dio, Santo Forte, Santo Immortale, abbi pietà di noi”, ripetuta per tre volte>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote nel rito bizantino, secondo gli Eucologi manoscritti di lingua greca*. Pubblicazioni dello Studium Biblicum Franciscanum. Collectio Minor n. 14, Jerusalem, Franciscan Printing Press, 1972, p. 86, note 36.

En ce qui concerne la structure du „*Trisagion pour les défunts*”, il est à préciser que dans les manuscrits et dans certaines études aussi il apparaît sous différents noms, s’agissant en fait de l’ordonnancement (l’accolouthia) d’un office:

- a) <<Ἀκολ. τοῦ Τρισαγίου νεκρωσίμου>>⁴;
- b) <<Ἀκολουθία⁵ τοῦ Τρισαγίου τῶν κεκειμημένων>>⁶;
- c) <<Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος>>^{7,8};

³ <<*Trisagion dei morti*>>, Pl. de Meester, *Liturgia bizantina. Studi di rito bizantino alla luce della Teologia, del Diritto Ecclesiastico, della Storia, dell’Arte e dell’Archeologia*. Libro II. Parte VI: *Rituale-Benedizionale Bizantino*, Roma, Tipografia Leonina, 1930, p. 104; <<Acoluthia del *Trisagion dei morti*>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, pp. 86, 98 etc.; <<... le chœur chante: „Dieu saint...” pour les défunts...>>, P. Procopoviciu, *Ritualistica sau Manual de Ritual al Bisericii Ort. Române (Manuel pour le Rituel de l’Eglise Orthodoxe Roumaine)*, Oradea, Tipografia „Diecezană”, 1936, p. 158.

⁴ Pl. de Meester, *Liturgia bizantina...*, p. 82, note 4; <<ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΝΕΚΡΩΣΙΜΟΥ ΤΡΙΣΑΓΓΙΟΥ>>, Ἱερατικὸν περιέχον τὰς Ἀκολουθίας τοῦ Ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ Ὁρθρου, τὰς θείας καὶ ἱεράς Λειτουργίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου καὶ τῶν Προηγιασμένων, μετὰ τῶν συνήθων προσθηκῶν, Ἐν Ῥώμῃ, 1950, p. 291.

⁵ <<Ἀκολουθία, ας, ἡ (class. *conséquence, suite naturelle des choses*). 1⁰ Ordre prescrit des formes extérieures et régulières du culte religieux. = ORDO, *ordre*; CÆREMONIA, *cérémonie*; RITUS, *rite*. – 2⁰ L’économie des psaumes, leçons, hymnes, etc., qui constituent les Heures canoniales, c’est-à-dire l’ensemble des prières qui se disent successivement, à certaines heures soit du jour, soit de la nuit. Voy. μεσονυκτικόν, ὄρθρος, ὥρα, ἔσπερινός, ἀπόδειπνον. = CURSUS, *cours*; OFFICIUM, *office, office canonial, heures canoniales*>>, L. Clugnet, *Dictionnaire grec-français des noms liturgiques en usage dans l’Église grecque*, Paris, A. Picard et fils, 1895, p. 5.

⁶ Ὁρολόγιον σὺν Θεῷ Ἁγίῳ περιέχον τὴν ἡμερονύκτιον τῆς Ἐκκλησίας Ἀκολουθίαν τῆς Ἱεράς καὶ περιβλέπτου Μονῆς τῆς Κρυπτοφερίτης, Ἐν Κρυπτοφερίῃ, 1950, p. 99.

⁷ *Sinai 973 [Euchologium, a. 1153]: [89β] κθ’ Ἀκολουθ(ία) ἐπὶ τελευτήσαντος*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Η νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰώνος*. Τόμος Β'. Εἰσαγωγικά, Κωδικολογικά καὶ Παλαιογραφικά Κείμενα, Ἱερά Μονή Προφήτου Ἡλίου Θήρας, Ἐκδόσεις Θεοσβίτης, 2005, p. 352; *Sinai 973*: 89v [л. 49 об. sic!]: *Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος*, cf. А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока. Томъ II. Еὐχολόγια*, Κίεβ, Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира, 1901, p. 110; <<*Sinai 973* (sec. XII), f. 89v-90v. – Cfr. *Vat. Barber. 443* (sec. XIII), f. 113v-114v. e *Vat. Ottob. 344* (sec. XII), f. 109v-110v>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, note 105; <<“*Rite for the Deceased*” (*Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος*)>>, E. Velkovska, “Funeral Rites according to the Byzantine Liturgical Sources”, *Dumbarton Oaks Papers* 55 (2001), p. 40.

⁸ <<Una sommaria descrizione dell’acolutia del *Trisagion dei morti* la troviamo per la prima volta verso la metà del sec. XII, sotto il titolo di Ἀκολουθία ἐπὶ τελευτήσαντος>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

“Trisaghionul pentru cei morți” (analiză istorico-liturgică)

- d) <<Εὐχαριστία>>^{9, 10};
- e) <<τρισάγιον νεκρώσιμον>>¹¹;
- f) <<τρισάγιον τῶν κεκοιμημένων>>¹²;
- g) <<τρισάγιον>>¹³;
- h) <<Acolutia del Trisagion dei morti>>¹⁴;
- i) <<Ἀκολουθία νεκρωσίμου Τρισαγίου ἢ Παραστασίμου>>¹⁵ etc.

Au sujet de la structure du „Trisagion...”, ainsi que de l'évolution et le parachèvement de celle-ci, V. Bruni constate les suivantes: <<Questa breve acolutia, originariamente utilizzata per le commemorazioni, si completerà progressivamente con l'inserzione di un certo numero di tropari, verso il sec. XIV¹⁶. Come struttura fondamentale doveva, però, esistere prima del sec. XII. Infatti esaminando i manoscritti anteriori a quest'epoca che hanno più di una

⁹ Ger. Sab. 291 [Rituale dei defunti, (inizio del sec. XV)]: Φθασάντων δὲ ἐν τῷ τόπῳ, ὅπου ἐστὶ τὸ λείψανον, ἄρχονται τῆς εὐχαριστίας. Ἡ δὲ εὐχαριστία οὕτως ἔχει· Ποιοῦντος τοῦ ἱερέως Εὐλογητόν, ἄρχονται τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528; voir aussi Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία κατὰ τοὺς χειρογράφους κώδικες 10ου-12ου αἰώνου*. Τόμος Α'. Γενικὴ Εἰσαγωγή, Κατάλογοι, Πίνακες, Ἱερὰ Μονὴ Προφήτου Ἡλίου Θήρας, Ἐκδόσεις Θεσβίτης, 2005, p. 121; Ger. Sab. 291: Καὶ οὕτως μνημονεῖται ὁ ἱερεὺς ἢ ὁ διάκονος, λέγων οὕτως· Ἐλέησον ἡμᾶς... καὶ ἡ εὐχὴ εἰς μοναχοὺς. Ζῆτει εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ βιβλίου εἰς τὴν εὐχαριστίαν, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 554.

¹⁰ <<Questa piccola acolutia è chiamata Ἀκολ. τοῦ Τρισαγίου νεκρωσίμου. Troviamo qualche volta il nome di Εὐχαριστία per designarla. Cf. Dmitr. p. 528 (XV sec.)>>, Pl. de Meester, *Liturgia bizantina...*, p. 82, note 4; <<Agli inizi del sec. XV il cod. Ger. Sab. 291, DM p. 528, la chiama “εὐχαριστία”>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, note 106; <<Ὁ χειρ. κώδ. Πατρ. Βιβλ. Ἱεροσολ. 373 (291) (1575 ἢ 1579) ἀναφέρει εἰς τὸ <<Ἐξοδιαστικὸν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων>> τὰ ἐξῆς: Γιά πρώτη φορά ἡ ἐξόδιος ἀκολουθία εἰς τοὺς χειρ. κώδ. φέρει τὸ ὄνομα <<Εὐχαριστία>>. Εὐχαριστία σημαίνει τὸ Τρισάγιον...>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 120-121.

¹¹ E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

¹² E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

¹³ E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

¹⁴ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, pp. 86, 98, 100 etc.

¹⁵ Μικρὸν Εὐχολόγιον ἢ Ἀγιασματάριον, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1968, p. 236.

¹⁶ Vator. 133 [Εὐχολόγιον, sec. XIV]: Καὶ οὕτως ἀσφαλίζεται ὁ τάφος, εἶτα Τρισάγιον, Μετὰ πνευμάτων δικαίων..., Εἰς τὴν κατάπαυσιν, Δόξα, Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς, Καὶ νῦν, Ἡ μόνη ἀγνή..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; <<(c) Funeral troparia: Μετὰ πνευμάτων δικαίων... Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου... Σὺ εἶ (!) ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ καταβάς... Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος...>>, E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

preghiera per i defunti, notiamo che le due preghiere, di cui sopra¹⁷, non mancano quasi mai (...). Volendo risalire più oltre, ma senza forzare troppo, si potrebbe vedere una lontana fonte di questa struttura nelle prescrizioni del cap. 41 dell'ottavo libro delle Costituzioni Apostoliche¹⁸>>¹⁹.

2. Le Trisagion pour les défunts - tropaires

Tout aussi importants, à mon avis, pour l'analyse de cette étude sont les tropaires inclus dans le rituel du „Trisagion pour les défunts”, éléments dont V. Bruni dit: <<Questa breve acolutia²⁰, originariamente utilizzata per le commemorazioni, si completerà progressivamente con l'inserzione di un certo numero di tropari, verso il sec. XIV²¹. Come struttura fondamentale doveva, però, esistere prima del sec. XII>>²².

Les tropaires qui se trouvent actuellement dans le „Trisagion pour les défunts” sont la preuve évidente de l'„évolution” dont parlait V. Bruni, et c'est pour cela je voudrais commencer justement par eux: *Avec les esprits des justes parvenus à leur ultime perfection*²³...; *En Ta Béatitude, Seigneur*²⁴...; *Gloire...*, *Tu es, Seigneur, le Dieu Qui aux enfers est descendu*²⁵...; *Maintenant...*, *O, seule toute pure et seule Vierge immaculée*²⁶...

¹⁷ <<Ορασιον Ὁ Θεὸς τῶν πνευμάτων (...) Ορασιον Κύριε, Κύριε, ἡ τῶν θλιβομένων>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

¹⁸ F. X. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*. Volumen I, Paderbornae, In Libraria Ferdinandi Schoeningh, 1905, p. 550; voir aussi V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 99, note 109.

¹⁹ *I funerali di un sacerdote...*, p. 98-99.

²⁰ <<Acolutia del Trisagion dei morti>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

²¹ *Vatop. 133* (XIV^e siècle): *Καὶ οὕτως ἀσφαλίζεται ὁ τάφος, εἶτα Τρισάγιον, Μετὰ πνευμάτων δικαίων...*, *Εἰς τὴν κατάπαυσιν, Δόξα, Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς, Καὶ νῦν, Ἡ μόνη ἀγνή...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; voir aussi V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98, note 106.

²² V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 98.

²³ *Μετὰ πνευμάτων δικαίων...*, cf. V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86 et E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

²⁴ *Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου...*, cf. V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86 et E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

²⁵ *Δόξα, Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς...*, cf. V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86 et E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

²⁶ *Καὶ νῦν, Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἀχραντος...*, cf. V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 86 et E. Velkovska, “Funeral Rites...”, p. 40.

Une première remarque concernant ces tropaires c’est que dans certains manuscrits sont mentionnés tous les quatre ou seulement quelques-uns d’entre eux²⁷; d’autres manuscrits en indiquent plusieurs²⁸ et même d’autres tropaires²⁹.

Pour ce qui est de l’auteur de ces tropaires, le manuscrit *Grottaf. Gb43 [Riti della vestizione e della sepoltura*³⁰, XI^e siècle³¹)³² les attribue à un certain „Germain”. Il est fort probable que ce soit saint Germain, le patriarche de Constantinople lui-même († 740)³³, quoique l’indication ne semble pas forcément

²⁷ *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172* [<<Σχηματολόγιον>>, (ἔτ. 1179)]: [137α] (...) Ὅτε δὲ ἀπέλθωσιν εἰς τὸ κοιμητήριον,] ἀποθέμ(εν)οι τὴν κλίνην κατὰ τὸ μέσον,] ἀπάρχονται ψάλλειν τροπι(άριον). Ἦχος δ’.] Μετὰ πνευμάτων Δικαίων * τετελεῖ] ωμένων... Στίχος· Κύριος πομαίνει με καὶ οὐ] δέν με ὑστερήσει * εἰς τόπον γλό(ης) (Ps. 22, 1-2, n.n.). Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου Κύριε... Δόξα καὶ νῦν. Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθ(έ)] νος * ἡ Θε(ε)ὸν ἀσπόρως κυήσασα.], cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 374-375.

²⁸ *Ger. Sab. 291: Εἶτα Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, Πάτερ ἡμῶν, Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία, καὶ τὰ τροπάρια ταῦτα εἰς ἦχον(;) Μετὰ πνευμάτων δικαίων... Στίχος· Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ... (Ps. 23, 1, n.n.) Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε... Στίχος· Ἡ καρδία μου καὶ ἡ σὰρξ μου... (Ps. 83, 3, n.n.) Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς ἄδην καὶ τὰς ὀδύνας λύσας... Δόξα, Ὁ θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονε πρόξενος... Καὶ νῦν, θεοτοκίον· Ἐγώ, Παρθένη ἀγία Θεοτόκε, τὴν σκέπην σου προστρέχων... , cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555.*

²⁹ *Vatop. 133: ... Καὶ ποιεῖ ἐλόγητὸν ὁ ἱερεὺς καὶ Τρισάγιον καὶ λέγει τροπάριον Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν, μετὰ δικαίων, Δόξα καὶ νῦν, Ὁ ἐκ Παρθένου ἀνατείλας... , cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 283; le manuscrit *Esfig. 208 [Eucologio contenente, XVI^e siècle]*, indique les tropaires actuels („Μετὰ πνευμάτων δικαίων”); voir aussi A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 283, note 1.*

³⁰ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 47; <<Βίβλος σὺν θεῶ περιέχουσα ἀκολουθίας τῶν μελλόντων λαμβάνειν σχῆμα μοναχικὸν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν, τοῦ τε προσχήματος καὶ τοῦ τελείου σχήματος· καὶ τῶν ἐν χριστῷ κεκοιμημένων. Liber, auspice Deo, continens ritus eorum sive virorum sive mulierum qui indutum accedunt monasticum habitum sive parvum sive magnum: tum etiam ritus pro iis qui in Christo dormierunt>>, A. Rocchi, *Codices Cryptenses seu Abbatiae Cryptae Ferratae in Tusculano digesti et illustrati*, Tusculani, Typis Abbatiae Cryptae Ferratae, 1883, p. 286.

³¹ V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 13, 47; <<saec. XI>>, A. Rocchi, *Codices Cryptenses...*, p. 285.

³² Le tropaire „O, seule toute pure et seule Vierge immaculée...” (Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος...) n’est pas mentionné dans ce manuscrit; donc, l’auteur de celui-ci n’est pas „Germain”.

³³ <<1. – Le huitième siècle représente, pourrait-on dire, le siècle du canon poétique (...) Au cours de ce siècle, en tant qu’auteur d’hymnes en cette forme, il est à mentionner Germain, le patriarche de Constantinople († 740), défenseur du culte des images, compté parmi les saints Pères et commémoré le 12 Mai...>>, P. Vintilescu, *Despre Poezia imnografică. Din cărțile de*

soutenir une telle hypothèse: <<[128β] (...) Ἄλλα Γερμανοῦ ἰδιόμελα.] Μετὰ πνευμάτων Δικαίων τετελειωμένων *] (...) Στίχος· Ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὰ αὐτ(ά)³⁴.] Εἰς τὴν κατάπαυσιν σου Κύριε *] (...) [129α] (...) Στίχος· Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς³⁵.] Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ καταβάς εἰς ἄδου...>>³⁶.

Une autre indication, relativement peu rencontrée dans les manuscrits, mais d'une grande importance, est celle liée au ton dont on chante ces tropaires et aussi les autres que l'on rencontre souvent dans l'office du „Trisagion pour les défunts”:

a) *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172* (XII^e siècle): [137α] (...) Ὅτε δὲ ἀπέλθωσιν εἰς τὸ κοιμητήριον,] ἀποθέμ(εν)οι τὴν κλίνην κατὰ τὸ μέσον,] ἀπάρχονται ψάλλειν τροπ(άριον). Ἦχος δ'.] Μετὰ πνευμάτων Δικαίων * τετελει] ωμένων...³⁷;

b) *Ger. Sab. 291*: Ποιοῦντος τοῦ ἱερέως Εὐλόγητόν, ἄρχονται τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὁ ἱερέυς· Ὅτι σοῦ ἐστὶν ἡ βασιλεία, εἶτα τὰ τροπάρια ταῦτα εἰς ἦχον δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων..., Στίχος· Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ... Εἰς τὰ σκηνώματά σου, Κύριε...³⁸;

c) *Sinai 988 [Euchologium³⁹, saec. XV⁴⁰]*: Ἐθὼν ὁ ἱερέυς, οὗ ἦν κείμενος ὁ τεθνηκώς, μετὰ θυματοῦ, ποιεῖ εὐλόγητόν ἐπάνω τοῦ λειψάνου, καὶ ἀρχόμεθα τοῦ Τρισαγίου, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὅτι σοῦ ἐστὶν... μεθ' ἧν τροπάριον, ἦχος πλ. α'. Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν... Δόξα, τὸ αὐτό, Καὶ νῦν, θεοτοκίον· Ὁ ἐκ Παρθένου ἀνατείλας...⁴¹; Καὶ εὐθὺς Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, Ὅτι σοῦ ἐστὶν, εἶτα τὰ παρόντα τροπάρια, ἦχος δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων (...) Ἔτερα στιχηρὰ νεκρώσιμα, ἦχος δ'. Μετὰ πνευμάτων δικαίων. Στίχος· Εἰσαγαγὼν

ritual și cântarea bisericească (De la poezie hymnografică. Les livres de rituel et le chant ecclésiastique), București, Editura „PACE”, 1937, p. 101; malheureusement, le P. Prof. P. Vintilescu ne mentionne nulle part dans son étude que saint Germain fût l'auteur de ces tropaires, cf. *Despre Poezia imnografică...*, pp. 101-102.

³⁴ Ps 4, 9.

³⁵ Ps 6, 2; Ps 37, 2.

³⁶ Cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 187-188.

³⁷ Cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 374-375.

³⁸ Cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528.

³⁹ <<Εὐχολόγιον σὺν Θεῷ ἁγίῳ, περιέχον τὴν ἅπασαν ἀκολουθίαν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ>>,

A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 578.

⁴⁰ Cf. V. Gardthausen, *Catalogus codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxonii, E Typographeo Clarendoniano, 1886, p. 214; <<sec. XV/sec XV>>, V. Bruni, *I funerali di un sacerdote...*, p. 17 et 70.

⁴¹ A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 591.

καταφύτευσον⁴²... Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου... Στίχος· Κύριος ποιμαίνει⁴³... Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς ἄδου... Δόξα καὶ νῦν, Ἡ μόνη ἀγνή... (...) καὶ εὐθὺς τὸ Τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, ὁ ἱερεὺς Ὅτι σοῦ... καὶ εὐθὺς τροπάριον νεκρώσιμον, ἦχος β'. Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός... Δόξα, Μητέρα ἁγία, ἡ τοῦ ἀφράστου...⁴⁴.

Je vais présenter en ce qui suit une liste des tropaires inclus dans le „Trisagion pour les défunts”, mentionnés notamment dans les manuscrits que nous avons déjà cités et dans bien d’autres encore:

- a) Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν, μετὰ δικαίων...⁴⁵;
- b) Ἐγὼ, Παρθένη ἁγία Θεοτόκε, τὴν σκέπη σου προστρέχων...⁴⁶;
- c) Εἰς τὰ σκηνώματά σου, Κύριε...⁴⁷;
- d) Εἰς τὴν κατάπαυσιν...⁴⁸;
- e) Ἡ μόνη ἀγνή...⁴⁹;

⁴² Ex 15, 17; Od 1, 17 [Od. 1 (Ex 15₁₋₁₉)], cf. A. Rahlfs, *Septuaginta. Vetus Testamentum Graecum. Auctoritate Academiae Scientiarum Gottingensis editum*, vol. X. *Psalmi cum Odis*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, p. 341, 342.

⁴³ Ps 22, 1.

⁴⁴ Cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593.

⁴⁵ *Vator. 133*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 283; *Sinai 988*: Ἀνάπαυσον, Σωτήρ ἡμῶν..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 591; <<Ἀνάπαυσον Σωτήρ ἡμῶν>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 555.

⁴⁶ *Ger. Sab. 291*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; <<Ἐγὼ Παρθένη ἁγία Θεοτόκε>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 565.

⁴⁷ *Ger. Sab. 291*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528.

⁴⁸ *Vator. 133*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172*: 137α: Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου Κ(ύρι)ε..., cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 375; *Ger. Sab. 291*: Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; *Grottaf. Gb43*: 128β-129α, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 187; *Costant. 182* [Ἐὐχολόγιον, sec. XV]: Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481; *Sinai 988*: Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; <<Εἰς τὴν κατάπαυσίν σου, Κύριε>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 567.

⁴⁹ *Vator. 133*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172*: 137α: Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθ(έ)νος ἡ Θε(ο)ν ἀσπόρως κηύσασα, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 375; *Costant. 182*: Ἡ μόνη ἀγνή καὶ ἄχραντος Παρθένης ἡ Θεὸν ἀσπόρως κηύσασα..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481; *Sinai 988*, cf. A.

- f) Μετὰ πνευμάτων δικαίων...⁵⁰;
- g) Μήτηρ ἁγία, ἡ τοῦ ἀφράστου...⁵¹;
- h) Μήτηρ ἁγία τοῦ ἀχράντου...⁵²;
- i) Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός...⁵³;
- j) Ὁ ἐκ Παρθένου ἀνατείλας...⁵⁴;
- k) Ὁ θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονε πρόξενος...⁵⁵;
- l) Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς...⁵⁶.

Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; <<Η μόνη ἀγνή καὶ ἀχραντος>>, Θ. Στ. Χριστοδοῦλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 577.

⁵⁰ *Vatop. 133*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172*: 137a: *Μετὰ πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων...*, cf. Θ. Στ. Χριστοδοῦλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 375; *Esfig. 208*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 283, note 1; *Ger. Sab. 291*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 528, 555; *Grottaf. Gb43*: 128β: *Μετὰ πνευμάτων δικαίων...*, cf. Θ. Στ. Χριστοδοῦλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 187; *Costant. 182*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481; *Sinai 988*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; <<Μετὰ πνευμάτων δικαίων τετελειωμένων>>, Θ. Στ. Χριστοδοῦλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 589.

⁵¹ *Sinai 988*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; *Sinai 989* [*Euchologium*, saec. XVI]: *Μήτηρ ἁγία, ἡ τοῦ ἀφράστου.../ Μήτηρ ἁγία...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 894; <<Μήτηρ ἁγία, ἡ τοῦ ἀφράστου φωτός>>, Θ. Στ. Χριστοδοῦλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 590.

⁵² *Costant. 182*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 476; *Sinai 985* [*Euchologium*, saec. XVI]: *Μήτηρ ἁγία τοῦ.../ Μήτηρ ἁγία τοῦ ἀχράντου φωτός, ἀγγελικοῖς ὕμνοις τιμῶντες...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 879.

⁵³ *Costant. 182*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 476; *Sinai 988*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; *Sinai 985*: *Μνήσθητι, Κύριε.../ Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 879; *Sinai 989*: *Μνήσθητι, Κύριε.../ Μνήσθητι, Κύριε, ὡς ἀγαθός...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 894; Θ. Στ. Χριστοδοῦλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 591.

⁵⁴ *Vatop. 133*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 283; *Sinai 988*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 591; Θ. Στ. Χριστοδοῦλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 597.

⁵⁵ *Ger. Sab. 291*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; <<Ὁ θάνατός σου, Κύριε, ἀθανασίας γέγονεν>>, Θ. Στ. Χριστοδοῦλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 597.

⁵⁶ *Vatop. 133*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 285; *Ger. Sab. 291*: *Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς ᾄδην καὶ τὰς ὀδύνας λύσας...*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; *Grottaf. Gb43*: 129α: *Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ*

Selon les manuscrits, le nombre des tropaires trouvés dans le rituel du „Trisagion pour les défunts” n’était donc pas toujours fixe.

3. Le Trisagion pour les défunts – les versets⁵⁷ qui accompagnaient autrefois les tropaires

Un dernier aspect concernant les tropaires qui font partie du „Trisagion pour les défunts” porte sur le fait que, jadis, ils étaient le plus souvent précédés par des versets (pratique que les livres de culte imprimés ne mentionnent plus), fait rappelé aussi par Placido de Meester, qui indique déjà deux d’entre eux: <<Fra i tropari erano talvolta intercalati i versetti seguenti: Τοῦ Κου ἡ γῆ⁵⁸... Εἰς τὴν κατάπαυσιν... Ἡ καρδία μου⁵⁹... Dmítr. p. 528, p. 555 (XV sec.). I tropari e l’orazione variano alle volte, pp. 476, 528 (oraz.), 555, 591 (XVI sec.), 593, 879, 894 (XXI sec.) ecc.>>⁶⁰.

Mais il est également à mentionner que dans les manuscrits on trouve indiqués de tels versets, raison pour laquelle je vais les énumérer par la suite:

- a) Εἰσαγαγὸν καταφύτευσον... (Ex 15, 17; Od 1, 17)⁶¹;
- b) Ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὰ αὐτά... (Ps 4, 9)⁶²;
- c) Ἡ καρδία μου... (Ps 83, 3)⁶³;
- d) Κύριε μὴ τῷ θυμῷ σου ἐλέγξῃς... (Ps 6, 2; Ps 37, 2)⁶⁴;

καταβάς..., cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 188; *Costant. 182*: Σὺ εἶ ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς Ἄδην..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481; *Sinai 988*: Σὺ εἶ, ὁ Θεός, ὁ καταβάς εἰς ἄδου..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593; <<Σὺ εἶ ὁ Θεός ὁ καταβάς εἰς Ἄδου>>, Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. I)..., p. 619.

⁵⁷ <<STICHÈRES (STIH, STIHIRÁ, STIHIRI) – ce sont des formes de la poésie hymnographique utilisées dans les cantiques ecclésiastiques dans le culte chrétien orthodoxe. Le stichère (τὰ στίχηρα - *ta stihira*, de στίχος, ὁ - *stihos* = file, série, ligne, vers), nommé aussi tropaire, est une composition hymnographique sous forme de vers ou de strophes groupées en série (nommés également tropaires en série)...>>, Pr. Prof. Dr. E. Braniște și Prof. Ecaterina Braniște, *Dicționar enciclopedic de cumoștințe religioase, (Dictionnaire encyclopédique de connaissances religieuses)*, Caransebeș, Editura Diecezană, 2001, p. 465-466.

⁵⁸ Ps 23, 1.

⁵⁹ Ps 83, 3.

⁶⁰ *Liturgia bizantina...*, p. 82, note 4.

⁶¹ *Sinai 988*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 593.

⁶² *Grottaf. Gb43*: 128β, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)..., p. 187.

⁶³ *Ger. Sab. 291*: Ἡ καρδία μου καὶ ἡ σάρξ μου..., cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 555; *Costant. 182*, cf. A. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей...*, p. 481.

- e) *Κύριος ποιμαίνει...* (Ps. 22, 1-2)⁶⁵;
f) *Μακάριοι οί κατοικοῦντες...* (Ps. 83, 5)⁶⁶;
g) *Τοῦ Κυρίου ἡ γῆ...* (Ps. 23, 1)⁶⁷.

⁶⁴ *Grottaf. Gb43*: 129α, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)...., p. 188.

⁶⁵ *Sinai 988*, cf. Α. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 593; *Messin. Bibl. Univ. S. Salvat. gr. 172*: 137α: *Κ(ύριος) ποιμαίνει με καὶ οὐδέν με ὑστερήσει εἰς τόπον γλό(ης)*, cf. Θ. Στ. Χριστοδούλου, *Ἡ νεκρώσιμη ἀκολουθία* (vol. II)...., p. 375.

⁶⁶ *Costant. 182*, cf. Α. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 481.

⁶⁷ *Ger. Sab. 291*, cf. Α. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 555; *Ger. Sab. 291*, cf. Α. Дмитриевский, *Описание литургическихъ рукописей...*, p. 528.